

Олена ДЖЕДЖОРА

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

На сучасному етапі розвитку історичної науки значно посилилося зацікавлення дослідженнями, побудованими на інтердисциплінарних зв'язках. З'являється чимраз більше праць, автори яких, розглядаючи певну проблему у вузькому аспекті, досягають цікавих узагальнень. Перспективним у цьому плані є розвиток досліджень давньої топографії міст, яка тісно пов'язана з проблематикою походження та еволюції міських структур. Цікаві наукові результати може дати зіставлення даних топоніміки, історичної топографії з археологічними та писемними джерелами, їх взаємоперевірка і доповнення. Дослідження на інтердисциплінарному рівні особливо актуальні для пам'яток, давня історія яких недостатньо висвітлена письмовими джерелами. До таких пам'яток належить Галич — одне з найвизначніших міст Давньої України. Галич відіграв помітну роль в історії країни у XII—XIII ст. Тому не дивно, що вже більше ста років це місто привертає увагу спеціалістів різних профілів, а також аматорів-краєзнавців.

Уривчасті згадки про стародавній Галич та його топографію можна знайти ще в записках професора Львівського університету Балтазара Аке, який у 90-х роках XVIII ст. здійснив подорож через Карпати й побував у Галичі. Від подав відомості про місцевих караїмів, описав руїни галицького замку і висловив припущення, що історія цього міста приховує багато цікавих сторінок і ще чекає свого розкриття¹.

Першими, хто почав систематично збирати й публікувати дані з історії й топографії давнього міста, були А. Петрушевич та І. Шараневич. Уже в середині минулого століття вони проводили історичні та археологічні розвідки у межах Лукви, Лімниці та Дністра². Ці дослідники започаткували тривалу дискусію про місцезположення давнього міста, яку підхопили археологи-аматори Л. Лаврецький та О. Чоловський. Результати її були підсумовані у 1890 р. виступом О. Чоловського на II з'їзді польських істориків³. Дослідник висунув власну концепцію топографічного розвитку княжого Галича, звернув увагу на городище у селі Крилосі як на можливе місце дитинця давнього міста.

¹ Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791, 92 und 93 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen.— Nürnberg, 1794.— Bd. 3.— S. 3—10.

² Петрушевич А. Археологические находки близ города Галича // Вестник «Народного Дома» (Львів).— 1882—1884.— Часть 1—18; Шараневич І. Стародавній Галич // Зоря Галицькая (Львів).— 1860.— С. 295—335.

³ Człowski A. O położeniu starego Halicza.— Lwów, 1890.

На початку нашого століття визначним дослідником міста був Й. Пеленський, який детально вивчав околиці пізньосередньовічного Галича та городища в Крилосі, приділяв велику увагу дослідженню пам'яток галицької архітектурної школи⁴.

У 20-х роках нашого століття дослідження на терені стародавнього міста вели О. Чачковський та Я. Хмілевський. Метою їхньої роботи було збирати дані давньої топографії та топоніміки, вони ж склали перші схематичні плани давньоруського міста, його дитинця, зняли профілі валів на городищі та в його околиці⁵. Складені ними схеми донині залишаються основним картографічним матеріалом з давнього Галича. Незаперечною заслугою цих авторів було широке розуміння міста, включення в його межі поселень, що оточують городище в Крилосі.

До початку другої світової війни багаторічні археологічні дослідження на території колишнього міста проводила експедиція Наукового товариства імені Шевченка під керівництвом Ярослава Пастернака⁶. Експедиція одержала практичні результати, які дали можливість дослідникові поставити перед собою та наступниками мету: простежити «територіальний розвиток цілого центру колишньої столиці на крилоскій горі»⁷. Хоча поза увагою вченого залишилися майже всі околиці давнього Галича, він запропонував свою концепцію топографічного розвитку цілого міста.

У радянський час дослідження на городищі вели В. Гончаров, П. Раппопорт, В. Довженок, М. Каргер⁸. Зібрано багатий фактичний матеріал, обстежено околиці городища, укріплення міста. Велику увагу приділяли ці дослідники й питанням історичної топографії Галича.

Протягом останніх двадцяти років на городищі та в його околицях постійно працює експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Вітольда Ауліха. Підсумком вивчення топографічного розвитку міста була його праця «Історична топографія давнього Галича»⁹, яка містить значну історіографічну частину. Автор праці критикує деякі погляди на призначення частин городища, багато уваги приділяє ранньому етапові існування тут поселення, хоч не визначає характеру цього поселення. Названа праця досі єдина підсумовуюча робота з історичної топографії Галича.

Завершуючи історіографічний огляд, наголосимо на необхідності поставити дослідження історичної топографії міста на новий рівень, що відповідав би сучасному стану як всієї історичної науки, так й археології зокрема. Пильнішу увагу слід приділити питанням соціотопографії, які майже не за-

⁴ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. — Kraków, 1914.

⁵ Чачковський О., Хмілевський Я. Княжий Галич: з мапами та ілюстраціями. — Станіслав, 1938.

⁶ Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. — Краків—Львів, 1944.

⁷ Там же. — С. 203.

⁸ Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // Археол. пам'ятки УРСР. — К., 1955. — Т. 5; Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // Краткие сообщения Института археологии (далі — КСИА) АН УССР. — 1955. — № 4; Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // КСИА АН СССР. — 1960. — Вып. 81; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — Л.: Наука, 1967.

⁹ Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси. — К., 1980. — С. 113—150.

торкнули дослідники. Будуючи власну концепцію топографічного розвитку міста, будемо спиратися на комплекс використання численних археологічних матеріалів з території давнього міста, дані мікротопоніміки та свідчення середньовічних письмових джерел.

Можна виділити два основні етапи топографічного розвитку давнього Галича.

Територія, на якій пізніше постало давньоруське місто Галич разом з околицями, простягалась у розлогій родючій долині між річками Лімницею та Луквою і на горбах правого берега Лукви впритул до Дністра. Ліси займали і займають велику частину цієї території. Це сприяло розвитку промислів, а також запобігало обмілнню рік, які були судноплавними¹⁰.

Літопис зберіг відомості й про заболочені простори¹¹. Через повені й заболоченість ґрунту поселення розташовувалися здебільшого на підвищеннях. Узагалі, органічний зв'язок з географічними умовами місцевості — характерна риса формування європейських ранньоміських поселень¹². Властива вона комплексові поселень навколо майбутнього Галича, де переважає «розпорошений» тип планування, тобто відокремленість окремих частин майбутнього міста, їх розірваність.

Швидкому розвитку цього комплексу поселень, крім вигідного природно-географічного розташування, сприяли також давні торговельні шляхи, що пролягали тут, пов'язуючи Захід зі Сходом¹³. У давньоруський час уже функціонували і торговельні шляхи місцевого значення¹⁴. На зв'язок торгівлі з розвитком міст вказувало багато дослідників. Саме торгові зв'язки, відносини обміну були тим фактором «початкового нагромадження капіталу», який передував процесам містоутворення і був важливою частиною їх економічної бази.

Межиріччя Лукви, Лімниці й Дністра було інтенсивно заселене ще в найдавніші історичні епохи. В околицях є кілька неолітичних поселень. Поселення трипільської культури відоме в селі Вікторіві поблизу Крилоса. На Крилоському підвищенні простежуються на площі близько 50 га матеріали ранньозалізного часу. Очевидно, що першими заселили цю місцевість носії культури фракійського гальштату — на терені є сліди їхніх житлових споруд, вогнищ, керамічні вироби та знаряддя праці. Можливо, вони звели й перші укріплення городища.

Слов'янські матеріали в околицях Галича вивчені недостатньо. Вважалося, що найдавніше слов'янське заселення не сягало тут глибше X ст.¹⁵ Проте більш ранні матеріали траплялися дослідникам уже на початку нашого століття. 1908 р. в Крилосі було виявлено срібний скарб доби переселення народів. У 1970—1980-х рр. у різних місцях городища та його околицях виявлено кераміку VII—VIII ст. н. е.¹⁶

¹⁰ Ипатьевская летопись (далі — Ипат. лет.) // Полн. собр. русских летописей.— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 580.

¹¹ Там же.— С. 524.

¹² Бунин А. В. Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы // Исследования по истории архитектуры и градостроительства: Московский архит. ин-т.— М., 1964.— Вып. 1.— С. 101.

¹³ Аулих В. В. Историческая топография...— С. 145.

¹⁴ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К.: Наук. думка, 1984.— С. 46.

¹⁵ Пастернак Я. Згад. праця.— С. 54.

¹⁶ Аулих В. В. Историческая топография...— С. 143—144.

Які поселення в околиці Галича можна віднести до найбільш ранніх в ґнищ урбанізаційного процесу — цього ще не визначено остаточно. Найдавніші слов'янські матеріали виявлені експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР у 1980—1981 рр. на майданчику в північній частині мисового підвищення та південніше майданчика, відомого під назвою «Золотий тік». Це фрагменти кераміки VIII ст. н. е. Невелику кількість аналогічних матеріалів виявлено біля підніжжя Крилоської гори, в урочищі «Царинка»¹⁷. На нашу думку, до найбільш ранніх пунктів заселення могла належати і місцевість, де Луква зливається з Дністром, — місцевість, яка пізніше розвинулась у галицьку пристань. Але на сьогодні звідти відомі матеріали лише XII—XIII ст.¹⁸

Матеріали з IX—X ст. дають підстави говорити про перший етап безперервного існування на Крилоській горі поселення й поступового перетворення його в розвинуте ранньосередньовічне місто. Культурний шар IX—X ст. на поселенні ще слабкий. Прослідкований він переважно на території майданчика «Золотий тік» та біля нього, у північній частині мису. Загальна площа ділянки «Золотого току» — 150×200 м. За даними попередніх досліджень, уже в X ст. цей майданчик оточував вал. Спорудження фортифікацій було важливим кроком у розвитку топографічної структури і, безперечно, несло, сказати б, певне соціальне навантаження. Якась група населення відділилась від навколишнього середовища. Відкрите поселення, мешканці якого для оборони використовували раніше тільки природні фактори (стрімкість схилів, глибину річок тощо), перетворилося в укріплене городище. Це найбільш ранні слов'янські укріплення, відомі нам з території майбутнього міста, тобто з межиріччя Лімниці та Лукви, правобережжя Лукви і Дністра.

Можна висловити припущення що поселення IX—X ст. займало територію ширшу, ніж майданчик «Золотий тік». Керамічні вироби X ст. зафіксовано під час розкриття фундаментів Успенського собору в Крилосі. (Ілюстративно цей матеріал, правда, не представлений, тому до фактичного його підкріплення мусимо покладатися на твердження автора розкопок¹⁹.) Рештки житла X ст. відкрив у сер. 1950-х рр. М. Каргер в 0,5 км від «Золотого току», на полі «Качків»²⁰. Фрагменти керамічного посуду VIII—X ст. та дві бронзові лунниці того часу виявлено 1951 р. в урочищі «Церквиська», на території орного поля між селами Підгороддя та Четверки²¹. У давньоруський час цю територію займає підгороддя Галича.

Цікавий об'єкт був виявлений під фундаментами Успенського собору. Це велика прямокутна яма з прямовисними стінами й сильно випаленим дном. Я. Пастернак інтерпретував її як залишки поганського капища з часів, котрі передували побудові собору²². Традиція будівництва церкви на місці капища також має багато аналогій, тому ця версія цілком вірогідна.

1947 р. у горішній частині поселення, біля шосе Галич—Івано-Франківськ, випадково знайдено великий скарб срібних речей. На підставі датування дир-

¹⁷ Лукомський Ю. В. Звіт архітектурного загону Галицької археологічної експедиції за 1986 рік. — Львів, 1987. — С. 6.

¹⁸ Гончаров В. К. Згад. праця. — С. 24.

¹⁹ Пастернак Я. Згад. праця. — С. 73.

²⁰ Каргер М. К. Указ. работа. — С. 62.

²¹ Гончаров В. К. Згад. праця. — С. 27.

²² Пастернак Я. Згад. праця. — С. 73—74.

гемів та керамічного горщика, в якому вони були закопані, визначено, що скарб заховано у другій пол. X ст.²³ Скарб, у якому було більше 1000 арабських диргемів, срібні гривни та браслети, свідчить про значну майнову диференціацію населення та зосередження в цій місцевості певного економічного потенціалу:

До цього ж періоду належить і перша писемна згадка про Галич, яку залишив анонімний писар короля Бели²⁴. В описі подій кін. IX ст. він згадує про Галич та галицького князя, що гостинно прийняв у себе вождя Альмуша, коли угри переходили у Паннонію. З цією згадкою добре пов'язуються два курганні поховання у лісі «Діброва», на захід від Крилоського городища, що їх дослідив Я. Пастернак. Під кожним насипом був похований вершник з конем. На підставі знайденого інвентаря кургани були інтерпретовані як поховання угрів і віднесені до кін. IX—поч. X ст.²⁵

Для визначення характеру Галича кін. IX—X ст. важливим є те, що вже наприкінці IX ст. він міг бути осередком князівської влади якоїсь місцевої династії. Очевидно, саме ця обставина стимулювала спорудження тут у X ст. укріплень. «Золотий тік» був оточений валом, який тепер найкраще простежується в південній частині майданчика. Висота валу — 1,50—2,30 м. Його насипано з використанням у конструкції каменю-ріняку. Каменем викладено невисокі стіни-підпірки вздовж основи та бруковано стежку вздовж внутрішнього боку валу. Тип конструкції і керамічний матеріал дають підстави датувати вал X ст.²⁶, хоча ще слід остаточно підкріпити цю дату сучасними археологічними дослідженнями.

У X ст. Галич був великим, як на той час, поселенням, його жителі селились на території не тільки гори, але й пізнішого Підгороддя-Подолу, що свідчить про синхронний розвиток цих взаємопов'язаних частин майбутнього міста. Тут був осередок князівської влади і, можливо, поганського, а згодом християнського культу. Нарешті, поселення мало укріплену частину. Якщо пов'язувати виникнення зародка міста безпосередньо з побудовою укріплень²⁷, то можна стверджувати, що в X ст. Галич існував уже як зародок міста з певним, ще далеко не повним набором міських функцій.

Істотних змін у топографічному розвитку Галича протягом XI ст. не вдається зафіксувати. Матеріали XI ст. розміщуються густіше, ніж знахідки минулих століть. На «Золотому тоці» наприкінці 1930-х рр. відкрито залишки згорілої дерев'яної споруди з двома шарами підлоги з дощок. Нижня підлога вкрита фрагментами кераміки XI—XII ст.²⁸ Експедиція НТШ на поверхні цього урочища виявила багато слідів від стовпів різного діаметра й форми, деякі з них мали кам'яну підсіпку для міцності. Простежувались ямки від тинів, відкриті вогнища та печі, ями на збіжжя. На жаль, фіксацію

²³ Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 30.

²⁴ Anonymi Belae Regis Natarii de Gestis hungarum liber caput 11: De ciuitatibus Lodomeria et Galizia, caput 12: Quomodo Pannoniam intrauerunt (Rerum Hungaricarum monumenta Agra-diana / ed. S. L. Endlicher, Sangalli).— 1849.— Цит. за: Пастернак Я. Згад. праця.— С. 56.

²⁵ Пастернак Я. Згад. праця.— С. 54—55.

²⁶ Там же.— С. 167; Раппопорт П. А. Указ. работа.— С. 26. Іншу думку з цього приводу див.: Аулих В. В., Могитич И. Р., Петегирич В. М., Чугайда И. Д. Галичская экспедиция // Археол. открытия 1973 года.— М., 1974.— С. 241.

²⁷ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.— К.: Наук. думка, 1985.— С. 20.

²⁸ Пастернак Я. Згад. праця.— С. 176.

цих надзвичайно важливих слідів проведено на низькому рівні²⁹, а частину розкопів не докопано до материкової породи. Це не дає змоги ні точно датувати дерев'яну забудову на «Золотому тоці», ні реконструювати та визначити її характер і призначення. Ближче до центру майданчика був цвинтар, поховання якого точно не датовані³⁰. Наявність цвинтаря може бути свідченням існування тут церкви чи божиці, а також пов'язаного з нею князівського двору.

Складність дослідження «Золотого току» сьогодні полягає в тому, що сильно порушена стратиграфія урочища. Попередні дослідники відкрили майже всю його площу, зайняту тепер городами. Необхідно, проте, провести додаткове шурфування, щоб визначити стан збереження слідів дерев'яної забудови та доцільність повторного відкриття площі, оскільки ця ділянка мала істотне значення для розвитку міської структури, принаймні на початкових стадіях формування міста.

Фрагменти гончарного посуду та ліпних сковорідок XI ст. широко представлені в культурному шарі не тільки на «Золотому тоці», але й біля фундаментів Успенського собору, тобто за межами тогочасного дитинця. В урочищі «Сад» та «Базар», на захід та північ від фундаментів, відкрито землянки з печами-кам'янками, інвентар яких віднесено до X—XI, а в окремих випадках і до IX ст.³¹ Подібне житло обстежене у 1980 р. на майданчику з північного боку «Золотого току».

У 1951 р. виявлено потужний культурний шар XI—XII ст. в урочищі «Царинка», на галицькому Підгородді³².

До цього часу належить і згадка у Києво-Печерському патерику: під 1098 р. повідомляється, що до Києва не прийшла галицька сіль³³. Повідомлення це не є прямою згадкою про місто, але може розглядатись як свідчення існування в XI—на поч. XII ст. Галича як центру волості.

Приблизно із сер. XII ст. у розвитку топографічної структури міста відбуваються значні зміни, викликані швидким піднесенням політичного значення та економічної могутності міста. Одна з причин цього піднесення — злиття дрібних адміністративно-територіальних об'єднань і утворення єдиного князівства, столиця якого була перенесена якраз у центр нового утворення. Таке об'єднання могло бути наслідком якогось великого економічного піднесення в цій частині давньоруської території. Можна припустити, що через занепад арабсько-іранських країн у XII ст. втратив колишнє значення торговельний шлях Київ — Прага, який проходив через Волинь. Його повністю замінив Дністровський шлях, який функціонував раніше. Ним вели і місцеву, і транзитну міжнародну торгівлю³⁴.

Перенесення центру в Галич, у свою чергу, сприяло дальшому нагромадженню тут економічного та людського потенціалу. Зростала та структур-

²⁹ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 165.

³⁰ Пастернак Я. Згад. праця.— С. 171.

³¹ Ауліх В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 120—131.

³² Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 27—28.

³³ Києво-Печерський патерик // Пам'ятки мови і письменства давньої України.— К., 1931.— Т. 4.— С. 151—152.

³⁴ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси.— М.; Л., 1948.— Т. 1.— С. 343.

но ускладнювалася міська територія. У сер. XII ст. старі укріплення «Золото-го току» мали б втратити своє колишнє значення, а, можливо, навіть перестали функціонувати³⁵. На зміну їм споруджено нову лінію оборони, що обмежувала набагато більшу площу — 20 га. Нові укріплення склалися з двох валів і рову між ними. Висота валу — 8—9 м, глибина рову — 8 м. Ширина підосви валу — 28 м, ширина рову сягає 31 м. Внутрішній вал нової лінії неодноразово досліджувано в різних місцях. Експедиція 1986 р. зробила частковий переріз валу і ствердила, що він насипаний на культурному шарі XII ст. У насипі не було зафіксовано конструкцій з дерева чи каменю, тільки ближче до основи траплялися прошарки сильно випаленої глини. Проте попередні дослідники вказують на наявність дерев'яних конструкцій у валах лінії. У проїзді валів, що зберіг назву «Воротище», у 1940-х рр. простежено сліди дерев'яних клітей і залишки дерев'яної вежі³⁶. Очевидно, цей проїзд під назвою «Німецькі ворота» згадує літописець, розповідаючи про підняття над ним стяга Данила Галицького³⁷. Вздовж внутрішнього схилу першого валу простежено канавку від нахиленого у зовнішній бік частоколу до рову³⁸.

Ця оборонна лінія не була єдиною, спорудженою в другій пол. XII—на поч. XIII ст. У руслі Мозолевого потоку та в урочищі «Ставицька», що оточували дитинець Галича зі східного та південно-східного боку, збереглися сліди дамб для підйому рівня води в потоці. Спорудження їх також слід віднести до цього періоду.

Деякі дослідники вважають, що в середині — другій пол. XII ст. була побудована за 300 м ще одна, зовнішня лінія оборони³⁹, відділена від згаданої полем «Качків». Ця лінія складається з трьох пар валів і ровів, майданчиків для оборонців, з веж. Її загальна ширина — 92 м, максимальна висота валу — 3,5 м, а глибина рову — 4,5 м. На гребені внутрішнього валу знайдено згорілу дубову колоду — рештки зрубної стіни⁴⁰, а на схилах середнього валу простежено шар добре випаленої глини. Під час дослідження лінії не виявлено жодного датувального матеріалу. Вали обмежували площу приблизно в 45 га. Сучасний стан досліджень пам'ятки не дає змоги відповісти на запитання, чи доцільно було укріплювати потужною лінією оборони таку велику площу і наскільки можливим економічно було для Галича спорудити за короткий час таку кількість укріплень. Культурний шар давньоруського періоду на «Качкові» порівняно з іншими частинами міста досить бідний. Крім гальштатських жител — переважно у східній та центральній частині «Качкова» — знайдено матеріали XI—XII ст., рештки сиродутного горна⁴¹, одне житло більш раннього часу⁴², невеликі бруковані вимостки та уламки білого вапняку⁴³. Цілком можливо, що ці укріплення залишилися від великого ранньозалізного городища, що існувало тут у I тисячолітті до н. е.

³⁵ Раппопорт П. А. Указ. работа.— С. 28.

³⁶ Пастернак Я. Згад. праця.— С. 49; Ратич О. О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (МДАПВ).— 1964.— Вип. 5.— С. 119.

³⁷ Ипат. лет.— С. 778.

³⁸ Раппопорт П. А. Указ. работа.— С. 134—135.

³⁹ Там же.— С. 28.

⁴⁰ Там же.— С. 136.

⁴¹ Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 30.

⁴² Каргер М. К. Указ. работа.— С. 62.

⁴³ Пастернак Я. Згад. праця.— С. 58.

На полі «Качків» існував ще один вал, який міг бути найдавнішим укріпленням міста⁴⁴. У 1986 та 1990 рр. впоперек цього валу, який тепер майже зовсім розораний, було закладено траншеї. Виявлений матеріал поки що не дає змоги датувати спорудження валу. Виявлено незначну кількість керамічних фрагментів епохи раннього заліза та давньоруського періоду XII—XIII ст., а також залишки дерев'яних конструкцій. Стратиграфію урочища сильно пошкоджено, що ускладнило спостереження. Добре простежуються сліди рову із зовнішнього боку.

Наведені дані дають змогу уточнити існуючі концепції соціотопографічного розвитку міста. Я. Пастернак вважав, що на початковому етапі існування дитинець міста, заселений представниками князівської адміністрації та їхньою обслугою, розміщався за валом «Золотого току». Він був оточений ремісничим посадом, захищеним поперечним валом на «Качкові». У XII ст. місто розрослося. Дитинець вийшов за межі «Золотого току» й укріпився могутніми валами за Успенським собором, побудованим у цей час. Посад міста простягнувся до потрійної лінії укріплень на «Качкові»⁴⁵.

Іншу теорію розвивав В. Гончаров. Він поділив нагірну частину міста на три окремі райони: князівську частину — на «Золотому тоці», єпископську — коло Успенського собору, оточену подвійними валами, та ремісничо-торговий посад, обмежений потрійною лінією валів. Із заходу до городища прилягало неукріплене Підгороддя — міський поділ. На схід і північ від городища стояли боярські та монастирські садиби⁴⁶. Інших компонентів у міську структуру дослідник не вкjučав. Подібний погляд, зокрема на будову дитинця, поділяв В. Петров⁴⁷.

П. Раппопорт вважає, що на поч. XII ст. вал «Золотого току» вже перестав функціонувати, тому з сер. XII ст. дитинець був обмежений подвійною лінією валів. Другою частиною міста було «окольне місто», захищене потрійними валами⁴⁸.

В. Ауліх пов'язує виникнення міста у VIII ст. з функціонуванням давнього торговельного шляху. Найбільш раннє поселення він розміщує не на майданчику «Золотий тік», а у центральній частині пізнішого міста⁴⁹. Нез'ясованим у його концепції залишається поки що час появи міських укріплень. Що стосується розвинутого міста сер. XII—XIII ст., то дослідник справедливо заперечує тричленну будову дитинця. Він схиляється до думки, що князівський палац стояв ближче до Успенського собору. Брак слідів ремісничої діяльності дав підстави дослідникові припустити свого часу, що ремісничого населення на території дитинця не було⁵⁰. Проте найновіші дослідження експедиції під його керівництвом дали певну кількість слідів ремісничої діяльності на дитинці. Знайдено знаряддя праці, відходи ремісничого виробництва, а також об'єкт, інтерпретований як яма-сховище майстра-бронзолivarника.

⁴⁴ Ауліх В. В. Историческая топография...— С. 145.

⁴⁵ Пастернак Я. Згад. праця.— С. 203.

⁴⁶ Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 22.

⁴⁷ Петров В. П. Исторична топографія древнього Києва // Историчні джерела та їх використання.— К., 1964.— Т. 1.— С. 130.

⁴⁸ Раппопорт П. А. Указ. работа.— С. 28.

⁴⁹ Ауліх В. В. З історії долітописного Галича.— С. 132—133.

⁵⁰ Ауліх В. В. Историческая топография...— С. 148.

Стан вивчення пам'ятки не дає змоги висунути остаточну концепцію її соціально-топографічного розвитку. Висловимо лише деякі попередні міркування. Поселення на території Крилоського підвищення виникло в північній частині мису у VIII ст. н. е. і безперервно існувало протягом століть. Проте немає підстав ототожнювати це початкове слов'янське поселення з містом. Тільки починаючи з X, найдалі з кін. IX ст., коли входять в дію перші містотворчі фактори (осередки влади та культу, укріплення, сліди нагромадження економічного потенціалу), можна говорити про початок формування міської структури. Цей процес був дуже динамічним і результативним, і вже у другій пол. XII ст. привів до виникнення досить складної, багатокомпонентної міської структури. Князівський палац, на нашу думку, початково був дерев'яним і розміщувався на єдиній тоді укріпленій ділянці городища — «Золотому тоці». У часи розквіту міста ситуація змінилася. На місцезоложення князівського палацу (чи кількох резиденцій) та його вигляд повинні пролити світло далші археологічні дослідження.

Штучним видається виділення на дитинці міста окремої єпископської частини. Тим більше, що вал, який розділяв ці частини, був насипаний і функціонував, коли ще не було ні галицького Успенського собору, ні самої єпископії, заснування якої літопис датує 1157 р.⁵¹ Натомість зв'язок осередка культу з осередком князівської влади і традиція розташування їх поряд мають достатньо аналогій для всієї Давньої України. Навряд чи була потреба розділяти їх лінією укріплень.

Нез'ясованим залишається функціональне призначення урочища «Качків». На більшій його частині простежено слабкий культурний шар давньоруського часу. Слабкі, порівняно з іншими районами міста — дитинцем, Підгороддям, урочищами на схід від городища, сліди ремісничого виробництва. Не підтвердились поки що дані про залишки великої монументальної споруди в цьому урочищі⁵². Проте «Качків» займає біля 56 відсотків площі городища. Тут можливі два припущення. Потрійні вали могли залишитися від ранньозалізного городища, мова про яке йшла вище. Якщо вони споруджені все-таки у давньоруський час, то ця територія могла використовуватися не стільки як торгово-ремісничий посад, скільки як місце, де населення прилеглих відкритих районів міста ховалося на час небезпеки.

Галицьке Підгороддя, що мало до 200 га⁵³, не можна вважати зовсім неукріпленим. Відомі залишки двох кам'яних споруд вздовж його західного краю — церкви Благовіщення і невідомої кам'яної споруди, очевидно також культового призначення. Фундаменти кам'яної церкви виявлено 1986 р. у північній частині урочища «Царинка», біля Мозолевого потоку⁵⁴. Всі ці споруди повинні були мати й оборонне значення.

Населення Підгороддя не можна вважати тільки ремісничо-хліборобським. Тут досліджено кілька великих наземних жител, що належали людям із заможних верств⁵⁵. Рештки наземного житла досліджувано і під час цьогорічного польового сезону на лівому березі Лукви в урочищі «Благовіщенське». Аналогічну картину соціального складу населення міського подолу

⁵¹ Воскресенская летопись // Полн. собр. русских летописей.— СПб., 1856.— Т. 7.— С. 66.

⁵² Пастернак Я. Згад. праця.— С. 40.

⁵³ Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 22.

⁵⁴ Лукомський Ю. В. Згад. праця.— С. 6—9.

⁵⁵ Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 25, 28—29.

бачимо й в інших ранньосередньовічних містах, зокрема у Києві⁵⁶. Це підтверджується й даними літопису, який повідомляє про багатий двір галицького боярина Судислава за межами укріпленої частини міста, біля самих його стін, можливо, саме на міському подолі⁵⁷.

У XII—XIII ст. укріпленнями були оточені боярські та монастирські садиби в урочищах «Юр'ївське», «Іванівське», «Прокаліїв сад», «Штепанівка», «Данилівське» на схід від дитинця, про які досі відомо більше з фрагментарних згадок у писемних джерелах та усної традиції, ніж з практичних досліджень. Лише деякі з цих урочищ частково досліджені археологічними розкопками та розвідками. Згадані об'єкти були зовнішньою лінією укріплень міста зі сходу.

Але територія міста не обмежувалась городищем та його найближчим оточенням. Численні церквиська оточують Галицький дитинець широким кільцем аж до берегів Лімниці та Дністра. Вони були до того ж доброю сигнальною системою. На території міста та його околиць сьогодні відомі залишки 16 кам'яних фундаментів монументальних споруд, зведених у XII—першій пол. XIII ст. Цей факт вимагає пильної уваги до питань соціально-економічного розвитку району, щоб з'ясувати, які джерела дали можливість за порівняно короткий час нагромадити такий значний потенціал, вивести місто з малопомітних у розряд найвизначніших. Адже якщо до 1141 р. Галич у джерелах Давньої України майже не згадується, то з сер. XII ст. назва міста не сходить зі сторінок літописів.

У сусідстві з культовими спорудами розташовувалося більше чи менше поселення. Потребують детального вивчення численні відкриті поселення, що оточують давнє місто. Вони були «своєрідним продовженням міста», його важливими функціональними частинами⁵⁸. Ці поселення становили економічну базу швидкого розвитку міста, в якому зосереджувався та перерозподілявся одержаний у них додатковий продукт⁵⁹. Хоча ця проблема привертала увагу дослідників і раніше⁶⁰, вважати її достатньо висвітленою не можна. Конче потрібні широкі археологічні та архівні роботи, які дадуть змогу показати соціальне лице цих поселень, механізм їх зв'язку одне з одним та з городищем, а також визначити їхні розміри.

Серед питань, ще не розв'язаних, назвемо і тип забудови городища; Підгороддя та інших частин міста, який може бути охарактеризований лише в найзагальніших рисах. Імовірно, тип планування на дитинці був дещо відмінний від розташування жител на Підгородді. Це зумовилося складним рельєфом городища, до якого певною мірою повинна була пристосовуватися забудова. На території посаду Підгороддя поки що виявлено лише наземні будівлі великих розмірів, які, очевидно, були оточені господарськими приміщеннями і відкритими печами та відділялись огорожами, сліди яких простежити в даному культурному шарі дуже складно.

⁵⁶ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К.: Наук. думка, 1972.— С. 136.

⁵⁷ Ипат. лет.— С. 758.

⁵⁸ Толочко П. П. О социально-топографической структуре древнего Киева и других древнерусских городов // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 10.

⁵⁹ Куза А. В. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства X—XIII вв. // КСИА АН СССР.— М., 1984.— Вып. 179.— С. 7, 10.

⁶⁰ Довженок В. И. Указ. работа.

Багато нез'ясованого залишається у розвитку ремісничої діяльності. Відомо, що у XII ст. Галич вже мав у розвинутому вигляді цю головну ознаку міського поселення. Коли ремесло зародилося, які стадії розвитку пройшло — поки що невідомо. Сліди різних галузей ремісничого виробництва XII—XIII ст. простежені на городищі, в урочищах «Царинка», «Церквиська», «Юр'ївське» та інших. Поза увагою дослідників залишилась і соціальна характеристика ремісничої діяльності, яка розгорталась в межах боярських та монастирських дворощ Галича, де всюди поряд з майстернями та виробничими печами стояли житла виробників.

Аналіз усіх відомих даних топографічного та соціально-економічного розвитку міста переконує, що Галич сер. XII—першої пол. XIII ст. був високорозвинутим міським організмом, який повністю відповідає тому розумінню поняття «ранньофеодальне місто», що склалося в сучасній історіографії⁶¹. Поступово відходить у минуле погляд на місто як на порівняно невелику сильно укріплену фортецю з тісно прилеглим до неї відкритим ремісничим поселенням. Спроби локалізації Галича в рамках такого розуміння міста були хвилю більшої частини попередніх досліджень. Натомість пробиває собі дорогу й утверджується в історіографії нова концепція історичного та топографічного розвитку міста, яке було у час свого розквіту великим поселенським комплексом, своєрідною агломерацією поселень у нижній течії Лукви та Лімниці. Доречно нагадати, що зародки такого підходу мають глибокі історичні корені саме в традиції Наукового товариства імені Шевченка. Як часто буває, нове — тільки добре забуте старе. М. Грушевський у другому томі «Історії України-Руси» висловив таке припущення: «Але нічого неможливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами, цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича»⁶². Саме в такому розумінні використовується термін «Галич» у письмових джерелах, які стосуються подій кін. XII—XIII ст. Усі частини цього утворення були поєднані між собою складними зв'язками. Механізм цих зв'язків належить з'ясувати сучасним дослідникам давнього Галича.

Розвиток міста в другій пол. XIII—XIV ст. втратив поступальний характер через важливі політичні події. Життя в Галичі після трагедії 1241 р. завмирало. У 1302—1303 рр. місцева єпископія була реорганізована у митрополію⁶³, а городище протягом XIV ст. остаточно втратило своє колишнє значення і перетворилось у Крилос. Місцеве населення розсіялось і з часом густіше осіло на березі Дністра та у місці впадання Лукви у Дністер, де в XIV ст. була побудована фортеця — польський старостинський замок. Середньовічний Галич існував далі на новому місці. Але це вже інша сторінка багатої на події історії Галичини.

⁶¹ История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1967.— Т. 1.— С. 536; Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья // Русский город.— М., 1976.— С. 37; Hensel W. Archeologia o początkach miast słowiańskich.— Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963.— S. 16; Wędzki A. Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII w. // Słowiańszczyzna Zachodnia.— Warszawa—Poznań, 1974.— S. 7.

⁶² Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 2: XI—XIII вік.— С. 468.

⁶³ Крип'якевич І. П. Згад. праця.— С. 37.

Olga DZHEDZHORA

PROBLEMS IN HISTORICAL TOPOGRAPHY OF ANCIENT HALYCH

On the basis of analysis of the written sources, a great number of the archeological findings and special literature, the author attempts to reconstruct the history of the beginning and development of the topographical structure of one of the most remarkable towns of the Halyts'ko-Volynian state — ancient Halych. Much attention is paid to the premises of the town appearance and to the factors which caused its coming into being. The most important factors included: the situation of the town in the centre of Halyts'ki lands and at the crossroads of the important trade routes; the profitable strategic situation of the town fortress and the landscape utilization strengthening its defence capacity; the existence of organizations of secular and clerical authorities. The continuous existence of the Slavonic settlement is traced here from the eighth century. The first period of the functioning of the town settlement is referred to the tenth–eleventh centuries. The first artificial fortifications of the fortress appeared at that time, which were surrounded by the open settlements from the western and southern sides.

From the 40s of the twelfth century numerous archeological materials and written sources state the period of the town intensive development, the complication of its structure. Till the middle of the thirteenth century the territory of the fortress is about thrice increased and new fortifications appear. That period witnessed the appearance of Pidhoroddyia inhabited by merchants and craftsmen, which occupied an area of about 200 hectares. Numerous multifunctional dwellings grew out which formed signal-circle defensive system around the core of the city. In the period of the greatest prosperity Halych embraces the vast territory in the downstream of the rivers Limnytsya, Lukva, Bystrytsya, up to the Dniester.

From the second half of the thirteenth century, as a result of complicated political events, the development of the town structure loses its positive character. The centre of the town is moved closer to the Dniester, its value declines. On the territory of the once mighty settlement the Cathedral Halyts'kyi keeps on functioning. The village surrounding it acquires the name of „Krylos“.